

תוכן העניינים

ז	תודות
1	פתח דבר
11	פרק ראשון: דור חדש – עיתון חדש עיתון שצמח משוחות הקרב 11 מיוסף אוסטרמן לאורי אבנרי: בין אוטוביוגרפיה גלויה לביוגרפיה נסתרת 12 אורי אבנרי וה'כנענים': בין חיבור לבידול 21 'במאבק': ביטוי ליחידה דורית חדשה 36 מלחמת תש"ח כמבחן וכשבר של הנוער העברי 47
57	פרק שני: מלחמות ישראל והשלום השמי בין קומוניזם, מערביות ואסיאתיות 57 'מרד האספסוף' 61 פריצה למרחב הימי 64 'חיידיקי השנאה במרחב' 66 'טמטום ושמו תגמול' 71 'העולם הזה' כמטכ"ל לבן' 75 'ביכבאשי היקר!' 79 'מלחמה מונעת מיד' 83 שירת הניצחון של מלחמת סיני 85 1958 כשנת מפנה 89 'איחוד הירדן' 91 'אכסודוס ערב' 95 'מדיניות חוץ' אישית 98 'חביב הנוראי' 104 'העולם הזה' בין תנועות השלום בישראל 109
121	פרק שלישי: 'אומה חדשה' רוח תש"ח האבודה 121 היופי והאופי ה'צברני' 127 האומה, צה"ל ו'העולם הזה' 132 'היסטוריות פרטיות' 134 הסיפור החלופי של השואה 137 דמוקרטיה של הממסד או של העם? 144

	150	'ציונות בלי ציונות'
	156	מקומם של הערבים בישראל
165		פרק רביעי: התרבות הישראלית בראי 'העולם הזה'
	165	בין מקומיות לאוניברסליות ובין פוריטניות לפורנוגרפיה
	174	סטירה וביקורת על הממסד
	177	תרבות ערבית ותרבות מזרחית
	179	העיתון להמונים והאוונגרד התרבותי
183		פרק חמישי: העיתון וקוראיו
	183	'קורא יקר!'
	190	עיתון הנוער
	199	הקיבוץ, האליטה הבורגנית והבוהמה
	202	דתיים וחילוניים
	206	מ'המעמד השני' לישראל השנייה'
	216	'שמע ישמעאל!'
228		פרק שישי: 'העולם הזה' והממסד הפוליטי
	228	'דיקטטורה בדרך!'
	232	'מנגנון החושך'
	237	המלחמה בשחיתות
	244	המאבק נגד המשטרה
	250	'כחוליית קומנדו במוצב מנותק'
	275	יחסי 'העולם הזה' עם תנועות שוליים ועם האופוזיציה הממוסדת
	282	'הפרשה' כקו פרשת המים במעמדו של 'העולם הזה'
	287	הקמת תנועת 'העולם הזה' – כוח חדש'
291		פרק שביעי: 'העולם הזה' בשדה העיתונות הישראלית
	291	מערכת העיתון
	296	הבסיס הכלכלי של השבועון
	298	שיטות העבודה העיתונאית
	303	אמינותו של 'העולם הזה'
	306	המהפכה העיתונאית
	313	המאבק בין 'העולם הזה' לבין הממסד העיתונאי
	326	מאבקיו של 'העולם הזה' למען חופש העיתונות
332		סיכום: אורי אבנרי ו'העולם הזה' במבחן הזמן
349		רשימת מקורות
359		מפתח העניינים
368		מפתח השמות

פתח דבר

השבועון 'העולם הזה' נוסד בשנת 1937 על ידי העיתונאי אורי קיסרי. הגדרתו הייתה 'השבועון המצויר לכל' וסמטתו 'ריתמוס החיים – דופק הזמן'. הקו האידיאולוגי שלו היה ציוני, ובכך לא נבדל מכלל העיתונות העברית בארץ בתקופת המנדט. ייחודו של השבועון היה באופיו הקליל והבידורי. באפריל 1950 נרכש השבועון על ידי אורי אבנרי ושלום כהן. אורי אבנרי היה עורכו הראשי במשך 40 שנים, ושלום כהן שימש כסגנו. בעריכתו של אבנרי הפך השבועון למוסד מיוחד במינו בחיים הציבוריים והתרבותיים של החברה הישראלית.

כשהחלטתי לכתוב עליו עבודת דוקטור נתקלתי בפליאה והשתאות מצד רבים. האם 'העולם הזה' הוא נושא ראוי למחקר היסטורי? תגובה זו הייתה משותפת הן להדיוטות הן לאנשי אקדמיה. לישראלים אלה בני 40 ויותר הייתה עמדה נחרצת על 'העולם הזה', גם אם לא ממש נהגו לקרוא אותו. בזיכרון האישי שלהם התקבע הדימוי שלו כעיתון מסוג אחר, כתופעה, כמושג, כמעין איקון. בעבור רבים מהם הוא מבטא עד היום טאבו, אזהרה, גבול שאין לחצות אותו, 'עיתון זבל', 'פורנוגרפי', שאין בשום אופן לכלול אותו בין עיתונים 'רציניים', 'מכובדים', 'אובייקטיביים'. גם בין מי שביטאו עמדה חיובית כלפי 'העולם הזה', וציינו את תרומתו לעיתונות ולשיח הפוליטי והציבורי במדינת ישראל, היו שהתקשו לקבל את העובדה שנעשה 'ראוי' למחקר אקדמי. לצעירים לא אמר השם 'העולם הזה' דבר.

הפער בין התגובה הדעתנית והרגשית מצד אחד לבין הבורות המוחלטת מצד אחר עורר בי תהייה. כיצד קרה שהעיתון ועורכו שהציף במלל את הזירה הציבורית, ששיקף וייצר יחסי כוח, שדרבן והרגיז, משך ודחה את הישראלים במשך 40 שנים נעדר היום כמעט לחלוטין מהתודעה הקולקטיבית? כיצד קרה שפעילותו של מי שנחשב מורם של עיתונאים פעילים רבים נדחקה הצדה על ידי התקשורת? כיצד אפשר להסביר את העובדה שבשנים שבהן הביע אורי אבנרי ב'העולם הזה' עמדות שוליים מובהקות, היה לו מעמד מבוסס בשדה העיתונות הישראלית, ואילו היום, כשעמדות שהביע בזמנו הפכו בחלקן הגדול לקונסנוזוס, נדחק הוא עצמו עוד יותר אל השוליים? ובעיקר: מדוע לא זכה עד כה 'מוסד ישראלי' כמו 'העולם הזה' למחקר היסטורי, סוציולוגי או תרבותי?

ספר זה על 'העולם הזה' בא להחזיר במידה מסוימת את השבועון אל השדה שניצב בו בזמנו – שדה המלל השנוי במחלוקת – אולם הפעם כמושא של

מחקר מדעי. ייתכן שספר על מותג ישראלי זה יעורר אצל מקצת הקוראים ציפיות לגילויים ולחשיפות סנסציונית ברוח הצהובון שהיה 'העולם הזה'. אולם לא זו הייתה מטרת המחקר. כוונתי הייתה למקם את 'העולם הזה' במרחב החברתי-פוליטי-תרבותי שבתוכו היה נטוע, להציע הסברים לצמיחתו, לאופיו ולדרכי פעולתו, ולשקף באמצעותו את אופי החברה והשלטון שכתב עליהם בתקופת זמן מוגדרת. הדעות והרגשות שהעיתון עורר בעבר, ועדיין מעורר בהווה, מבטאים את ריבוי פניו של העיתון כיצירה פוליטית, עיתונאית ותרבותית. 'העולם הזה' הוצג על ידי הממסד כעיתון שוליים, אך למעשה היה תופעה רבת חשיבות בחיים הציבוריים של ישראל. התייחסותן של האליטות אל ה'סטייה' של 'העולם הזה' היא אמת מידה חשובה לברור הערכים והנורמות המקובלים בעבר ובהווה. העיתון אָגַר את הקונסנזוס, ובתור שכזה היווה צומת תרבותי-פוליטי בזירה הציבורית של מדינת ישראל בשנותיה הראשונות, המבהירות במידה רבה את מקורותיה של הישראליות העכשווית. בקריאה ובניתוח של גיליונות 'העולם הזה' מזווית ראייה היסטורית קיימת אולי מעין טעימה מחודשת מפירות גן העדן הנוסטלגי שבו נולדו גם חטאינו הקדמונים, שבו נטוע 'עץ החיים' של הווייתנו ו'עץ הדעת' עם פירותיו האסורים.

לאורי אבנרי עצמו הייתה מודעות היסטורית ברורה בנוגע למעמדו של העיתון שערך, והוא חזר וביטא אותה בעיתונו שוב ושוב. במלאת למערכת החדשה עשר שנים הוא כתב: 'אני מאמין כי עתון אמיתי חייב למלא בחברה של ימינו את אותו תפקיד בדיוק שמילאו הנביאים בימי קדם – כמטיפים בשער, כמבטאים את המצפון החברתי והלאומי, כמצליפים על עור הרודנים וכמגינים על חסרי הישע'. את עורכי העיתון הוא כינה 'אנשי ריב' בהשראת הפסוק מספר 'ירמיהו' 'איש ריב ואיש מדון לכל הארץ'. את מעמדם הציבורי מול כל שאר העיתונים ראה אבנרי כמעמדם של נביאי האמת מול נביאי השקר עושי דבר השליט. כמוהם נרדפו. כמוהם השתמשו בלהטוטים ובתעלולים כדי למשוך את לב ההמונים.¹ הילה זו שבנה העיתון לעצמו נועדה לבסס את שאיפתו (ולדעת אחדים את יומרתו) להציב חלופה כוללת לתפיסות היסוד האידאולוגיות, הפוליטיות, החברתיות והתרבותיות של מדינת ישראל. לדברי העורך, מאבקו בממסד ובאליטות העמידו אותו בסטטוס של קרבן נרדף, שרק קוראיו הנאמנים עומדים לצדו.

בכל הנוגע לתקשורת להמונים בחברות דמוקרטיות עמדו כבר הוגים רבים דוגמת אנטוניו גרמשי (Gramsci, 1971), לואי אלטוסר (Althusser, 1971) וחוקרי אסכולת פרנקפורט (אָדוֹרְנוֹ וְהוֹרְקְהייִמֶר, 1993) על השאלה עד כמה יכולה זו לחרוג מהרעיונות השליטים התואמים את האידאולוגיה ואת האינטרסים של המעמד השליט. הרברט מרקוזה (1970) טען כי גם הביקורת המושמעת באמצעי התקשורת נעשית תוך כדי שמירה על כללי משחק המוכתבים על

1 אורי אבנרי, 'הנדון: אנשי ריב', העולם הזה 1176, (7.4.1960): 5-7.

ידי בעלי השליטה. תפיסות אלה התייחסו בעיקר לשימור יחסי הייצור בחברה הקפיטליסטית ופחות לעיצובו ולשימורו של השיח הקונסנזואלי במדינת הלאום המודרנית. סטיוארט הול (Hall) קובע תוך כדי התאמת מונחיו של מישל פוקו (Foucault) לתחום הלאומי, כי התקשורת יוצרת את החברה כקונסנזוס סביב 'ערך מרכזי' לאומי. התרבות הלאומית היא סוג של שיח (discourse) הנקבע בין השאר על ידי העיתונות (Hall, 1978: 56–54, 1996: 615–611), והידע שנוצר על ידי השיח הלאומי נקבע על ידי מנגנוני כוח. הם הקובעים את 'שלטון האמת' בכל חברה, את הפוליטיקה של האמת ואת הסטייה ממנה (Foucault, 1980: 131–132; Hall, 1996: 201–205).

באיזו מידה יכול עיתון לחרוג משיח הגמוני זה, לערער על תקפותו, לבקר אותו ולהציב לו חלופה, במיוחד בתקופת התגבשותה של מדינת לאום חדשה. אנטוניו גרמשי ראה באינטלקטואלים סוכני תרבות של מעמדות שיש בכוחם להביא לשינויים מהפכנים. האם יכול עיתונאי להיחשב אינטלקטואל, ובאיזו מידה הוא מסוגל לסייע בכינונה של מערכת ערכים חדשה? האם הוא מסוגל להצליח בכך בלי להיות קשור למפלגה ובלי להיות מזוהה עם מעמד חברתי ספציפי? האם הצליח 'העולם הזה' להציג חלופה לכידה והגיונית לאידאולוגיה השלטת ולעשייה הפוליטית, ומה היו תחומי ההשקפה בינו לבין האופוזיציה הממוסדת ותנועות שוליים אחרות? באיזו מידה אפשר לראות בעמדותיו של העיתון תפיסה אידאולוגית מגובשת או לקטנית, עקיבה או פרגמטית ואופורטוניסטית? האם בכלל מתאימה הבמה העיתונאית, הקשובה מעצם טבעה לרחשי הלב של צרכניה, להצגתה של אידאולוגיה בכלל ולתפיסות חריגות בפרט?

מחקרים על דגמים שונים של תקשורת יכולים ללמד על אופיו של ערוץ תקשורת ספציפי בהתייחסות למשטר ולחברה שבו פעל. החוקרים דן כספי ויחיאל לימור ממקמים את התקשורת הישראלית על קו הרצף שבין הדגם הטוטליטרי שבו התקשורת היא זרוע של המדינה, לבין הדגם האירופי המערבי, הקרוב יותר לדגם האחריות החברתית האופייני לתקשורת האמריקנית המטילה על עצמה מגבלות מתוך אחריות כלפי החברה כדי שתוכל ליהנות מחופש פעולה בלי שיהיה צורך להגביל אותה על ידי הסדרי ויסות חיצוניים. כספי ולימור טוענים כי לתקשורת הישראלית היו סממנים המאפיינים את 'דגם התקשורת המתפתחת', או 'דגם העולם השלישי', שלפיו אנשי תקשורת נקראים על ידי השלטון להתגייס למאמץ הלאומי, לסייע לו בגיוס ההמונים ולממש משימות חינוכיות וחברתיות, שבחברה המערבית מבוצעות על ידי מוסדות אחרים. בכך הם נעשים לאחד מהמנגנונים העיקריים הפועלים לגיוס התמיכה הפוליטית ולשימורו של הסטטוס קוו. בחברות אלה, גם כשהן דמוקרטיות, המסורת הדמוקרטית והליברלית רופפת, ורבים מהעיתונאים לוקים בחוסר מודעות לזכויות הבסיסיות של המקצוע, ומפתחים הזדהות ערכית עם השלטון בלי לתבוע חירויות מקצועיות. במצבים של משבר העיתונות בחברות האלה הופכת למגויסת (כספי ולימור, 1997).

עד קום המדינה ראתה עצמה העיתונות בישראל חלק מהמערכת הממסדית הציונית הן בשל הבעלות והשליטה של מפלגות ציוניות על עיתונים רבים, והן בשל קרבה רעיונית ומאבק משותף בשלטון הזר. לאחר קום המדינה המשיך הממסד הפוליטי לראות בעיתונות הכתובה שלוחה שלו, שתפקידה לספק לו שירותים. לממשלה היו ערוצי תקשורת משלה: הרדיו הממלכתי, מנהל ההסברה, דוברים ומנגנונים ליחסי ציבור של המשרדים הממשלתיים, לשכות העיתונות, יומני קולנוע. גם לאחר קום המדינה תפקדה העיתונות על סמך מערכת חקיקה מתקופת המנדט הבריטי. על פי 'פקודת העיתונות (1933)' ו'תקנות ההגנה (שעת חירום) 1945' הייתה לשלטון סמכות לגבי רישוי עיתונים וסגירתם. על חופש הפרסום הוטלו איסורים קשים על ידי הצנזורה הצבאית, שחרגו מתחומי הביטחון.² המחוקק הישראלי הוסיף לחוקים אלה כמה וכמה איסורים פוליטיים הקובעים שכל עניין רשמי יישאר חשאי, אלא אם כן הותר במפורש לפרסום. איסורים נוספים הגבילו את העיתונות מטעמים של שם טוב.³ מרחב חופש הפעולה של העיתונות התבסס על כך שאיסורים אלה הופעלו לעתים רחוקות, ולמעשה תפקדה העיתונות על יסוד הסכמים עם השלטון: הסכם הצנזורה בין צה"ל לבין עורכי העיתונים היומיים והנוהג של העברת מידע שלא לפרסום ל'ועדת העורכים'. נכונות זו לשיתוף פעולה עם השלטון ניזונה מהעובדה שרוב העורכים והעיתונאים הושפעו ממסורת העיתונות של מזרח אירופה, ולא הכירו את המסורת הליברלית של אנגליה וארצות הברית. בהשוואה לעיתונות בארצות הברית, שהצטיינה במגוון עצום (שהותנה בהבדלים בין אזורים, סוגי ממשל, אוכלוסייה ותפיסות פוליטיות), הייתה העיתונות הישראלית הומוגנית בתפיסותיה הבסיסיות. רוב העיתונים היומיים לאחר קום המדינה היו מפלגתיים, ולא מסרו לציבור מידע שהיה עלול להזיק למפלגה או להביכה (אם כי מידע זה פורסם בעיתונים של מפלגות יריבות).⁴ גם שלושת היומונים הפרטיים – 'הארץ', 'ידיעות אחרונות' ו'מעריב' – שתפוצתם עלתה על זו של כל היומונים המפלגתיים, לא מילאו באופן עקיב את תפקידם כאופוזיציה לממשלה. החרדה הקיומית, תפיסת

2 על פי סעיף 87 (11) ב'תקנות ההגנה לשעת חירום' מוסמך הצנזור הצבאי לאסור פרסומו של חומר 'העשוי או העלול להיות עשוי לפגוע, לדעתו, בהגנתה של ישראל או בשלומה של הציבור או בסדר הציבורי'.

3 עד 1965 נחקקו 'הפקודה למניעת טרור, תש"ח-1948', 'חוק השיפוט הצבאי, תשט"ו-1955', 'חוק שירות המדינה (משמעת), תשכ"ג-1963', 'חוק לתיקון דיני עונשין (ביטחון המדינה), תשי"ז-1957', ו'חוק לשון הרע, תשכ"ה-1965'.

4 ב-1950 היו בישראל 11 יומונים בעברית, מהם שמונה מפלגתיים. מסרים מפלגתיים העביר גם 'דבר השבוע' שהיה קשור לעיתון ההסתדרות 'דבר'. שבועון צה"ל 'במחנה' העביר את עמדות הממסד הצבאי. מפא"י החזיקה גם במניות העיתון 'גרולסלם פוסט' ובמניות 'ידיעות אחרונות' עד שנמכרו על ידי יוסף אלמוגי ליהודה מוזס ולדב יודקובסקי. על תפקודה של העיתונות המפלגתית ראו פרי, 1995: 30-32.

הממלכתיות ואולי גם מסורת הפעילות המחתרתית, גרמו לכך שכל העיתונים הוציאו אל מחוץ למעגל הוויכוח הציבורי את נושאי הביטחון, החרוץ, העלייה והרכש הצבאי. בהעדרו של זה התפתחה נטייה לאחדות דעים, שנתפסה במשך הזמן כערך בפני עצמו.⁵ לדברי יצחק גל-נור, כלי תקשורת ההמונים בישראל בלטו פחות כסוכני שינוי, והצטיינו במיוחד במילוי תפקידי תחזוקה. הם לא רק נמנעו מפרסום מידע רגיש, אלא גם כתבו בקודים של חברה אינטימית בעלת בעיות מיוחדות. ב'שבט מגויס' זה לא היה צורך באינדוקטרינציה כפייתית מלמעלה. כלי התקשורת לא הועמדו בפני הבררה לשרת את החברה או את המערכת הפוליטית, שכן לא היה חיץ בין השתיים. העיתונים הפיצו ברצון את הסמלים הלאומיים, שהלגיטימציה של המערכת הפוליטית נשענה עליהם. ישור השורות של העיתונאים עם הפוליטיקאים נבע בין השאר מהקרבה והזהות ביניהם מבחינת הגיל, ארצות המוצא, ההשכלה והניעות בין שתי האליטות (גל-נור, 1985 : 224–227, 233–235).⁶ מטבע הדברים הקשה מצב זה על קיומה של עיתונות שוליים. בישראל לא נחקק מעולם חוק עיתונות שנועד להגנתה, וגם ההסכמים עם הצנזורה לא חלו עליה.

סוגיית אופיו של 'העולם הזה' כערוץ תקשורת חדשני מעוררת את השאלה, אם ובאיזה אופן אפשר לחולל שינוי בשדה חברתי נתון. בהסתמך על הפילוסוף והסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה (Bourdieu) ניתן לתאר את התקשורת הישראלית כשדה חברתי שבמרכזו עמדו עורכי העיתונים הוותיקים, אשר באמצעות ההון הסמלי שצברו הצליחו להבנות תפיסת עולם חברתית שהופנמה על ידי שאר הסוכנים העיתונאים. פעולת אכיפה זו הייתה חזקה במיוחד, שכן עורכי העיתונים נהנו גם מהכרת השלטון, ובתור שכאלה היה להם מונופול על הפעלת אלימות סמלית לגיטימית, שבמסגרתה הוטלו סנקציות על עיתונאים שסטו ממכלול הטכניקות, האסמכתות, האמונות והתכונות שהצטברו בתחום העיתונות במשך השנים. כמו שומרי סף מנעו הוותיקים מסוכנים חדשים לחדור לשדה ולהפעיל בו אסטרטגיות של הפיכה (Bourdieu, 1965; בורדייה, 2005 : 113–119).

בורדייה מדגיש כי גם השחקנים החדשים בשדה נוקטים, מתוך פחד שיורחקו מהמשחק, באסטרטגיות שאינן חורגות מגבולות מסוימים. הם מבססים את פעילותם על אידאולוגיה, וטוענים לשיבה אל המקורות. עד כמה ערער 'העולם הזה' על חלוקת ההון בשדה, ובאיזו מידה שמר על יסודות המשחק? בעלי המונופול על ההון הסמלי בשדה העיתונות צירפו למאבקם נגדו את כל עצמתה של המדינה. איחוד כוחות זה לשימורו של הסדר הקיים התבסס על החיבור האימנטי שהיה קיים בישראל בין שדה הכוח העיתונאי המגויס לשדה הכוח הפוליטי, חיבור חזק מזה שהיה קיים במשטרים דמוקרטיים-ליברליים במערב.

5 ראו גורן, 1989 : 250–255.

6 ראו גם ברזילי, 1996 : 180–195.

שאלת השפעתו של 'העולם הזה' קשורה במידה רבה גם למידת עצמאותם והשפעתם הפוליטית של האינטלקטואלים בישראל אל מול הממסד הפוליטי. מצבם של האינטלקטואלים בישראל הבן-גוריוניסטית מתאים להגדרה שהצמיד פייר בורדייה לאינטלקטואלים: 'פלג (נשלט) בתוך המעמד השולט' (בורדייה, 2005: 75). במפגש עם סופרים שהתקיים במרס 1949 הבטיח בן-גוריון כי האינטלקטואל יזכה בחירות מחשבה גמורה, אך מוטלת עליו אחריות לקבוע את תפקידו בכל הנוגע לאחדות האומה ולמשימות לאומיות.⁷ בפגישה עם אנשי אקדמיה שנערכה ב-4 ביולי 1961 דרש בן-גוריון מהאינטלקטואלים לתרום לחברה בתור בעלי חזון (שלא הם יקבעו אותו), אך לא העריך את תרומתם בתור מבקרים. בוויכוח על מעורבות האינטלקטואלים בביטול הממשל הצבאי שהתקיים ב-1963, שלל מהם בן-גוריון את זכות ההשפעה בענייני מדיניות, וטען כי מומחיותם בעניינים האלה אינה עולה על זאת של כל אדם אחר (קרן, 1998: 90-93). יחסו לעיתונאים היה מזלזל עוד יותר. בהרצאה שנשא בנובמבר 1951 בפני אגודת העיתונאים ייחס בן-גוריון למדינת ישראל יכולת לפעול 'בממד ההווה, בממד השעה החולפת [...] אולם גם [...] בממד העתיד, בממד הדורות [...] ומילוי ייעודה כלפי הגאולה'. את צרכי הדורות הוא העמיד לפני צרכי היום יום. הידרשותו של העיתונאי למאורעות השעה, ל'חדשות', מעמידה אותו, לדעת בן-גוריון, בעמדת נחיתות אל מול ההיסטוריון. הוא תבע מהעיתונאים 'לגשר בין ממד ההווה לבין ממד העתיד'. על תחושת העלינות שחש בן-גוריון כלפי העיתונאים אפשר ללמוד מדבריו: 'מסופקני אם מדינתנו היתה קיימת עדיין אילו עושי דברה היו חיים אך ורק בממד של הווה והיו רואים אך ורק הקצף העליון של המתהווה, ונטפלים אך ורק לצרכים ולתביעות הרגעיים'.⁸

עורכי העיתונים התקוממו נגד אמירותיו המזלזלות של בן-גוריון על העיתונות, אולם לא ערערו על התפיסה הרואה בעיתונאי שליח של האומה ושל המדינה. בדברי תגובה של עורך 'מעריב' עזריאל קרליבך על דבריו של בן-גוריון, שהגדיר עיתון כ'עסק' הנתון למרות בעליו, הדגיש קרליבך כי קיים קו מקביל בין עיתונאים לבין מנהיגי הציונות, והעניק לקיום העיתונות העברית לגיטימציה ציונית: 'הקהל הזה רואה בעתון יותר מעסק [...] הוא מתעניין באמצעותו בעיקר העיקרים: בציונות, במה שעשינו ובמה שאנו עתידים לעשות כאומה, כמדינה, כתנועה'.⁹ כל קהילת האינטלקטואלים נענתה לקריאת הגיוס של בן-גוריון, וקיבלה את עמדותיו לגבי גבולות השפעתה. השתלבותם של סופרים, חוקרים, אנשי רוח ועיתונאים

7 דוד בן-גוריון, 'תפקידם של אנשי-הרוח בעיצוב דמות האומה', (27.3.1949), בן-גוריון, 1962: א' 87-81. ראו גם קרן, 1998: 112-113.

8 דוד בן-גוריון, 'העתונות והמדינה', (הרצאה באגודת העיתונאים בתל אביב, 29.11.1951), בן-גוריון, 1957: ג' 263-258.

9 עזריאל קרליבך (ר' איפכא מסתברא), 'מה זה עתון?', מעריב של שבת, 6.4.1951: ג'.

באוטופיה הממלכתית בשנות החמישים נבעה, ככל הנראה, הן מהתפעמות מעצם הקמת המדינה, הן מהערצה למנהיגותו הכריזמטית של בן-גוריון והן מההתבטלות העצמית שלהם לנוכח המשימות המדיניות וצרכי הביטחון שעמדו בפני המדינה הצעירה. התבטלות זו הגיעה על פי הגדרתו של הסוציולוג ש"נ אייזנשטדט לכדי 'התרפסות ביזנטית' (אייזנשטדט, תשל"ג: 331). יש להניח שהאינטלקטואלים נמנעו מלבקר את השלטון גם בשל רצונם להמשיך וליהנות מההטבות שמקנה הקרבה למרכז העוצמה הפוליטי.¹⁰

למרות חולשה יחסית זו דבקו אינטלקטואלים ישראלים בדימוי העצמי של איש הרוח כנון-קונפורמיסט. בוויכוח שהתקיים בשאלה זו ב-1959 עמדו גם הפרופסורים יהושע אריאלי ואוריאל טל וגם אישים קשורים לממסד (דוד כנעני איש קיבוץ מרחביה ומנחם דורמן מעורכי הוצאת 'הקיבוץ המאוחד') על חשיבות הנון-קונפורמיזם בחברה, אולם רובם דרשו ממנו שיהיה 'חיובי', כלומר שלא יחרוג ממסגרת הקונסנווס הציוני. יהושע אריאלי העמיד את הדילמה של 'יצירת עם' אל מול הדגשת 'האוניברסליות שבאדם' אצל הנון-קונפורמיסט. 'אצלנו, לו היינו מדגישים את האוניברסליות, היינו הורסים את המדינה', קבע.¹¹ הסוציולוג אייזנשטדט טען כי אנשי הרוח אמנם החלו במשך הזמן לחוש בחוסר הישע שלהם, והכירו באי-יכולתה של המדינה להשיב בעצם קיומה על שאלות של תרבות וערכים, אך הביקורת שלהם הייתה משולבת באידאולוגיה שמרנית ובנאמנות לערכים תנועתיים (אייזנשטדט, תשל"ג: 331).

יחסו של הממסד הפוליטי לאינטלקטואלים בכלל ולעיתונאים בפרט בעידן בן-גוריון, ותפיסתם את תפקידם מולו, מעלים ספק בנוגע למידת יכולתו של עיתון שוליים לזכות בתמיכתן של קבוצות אלה או להשפיע עליהן. האם הצליח עיתון כזה למצוא לעצמו נקודת אחיזה אחרת אל מול השלטון? בוויכוח על איש הרוח, שהוזכר קודם, העריך אוריאל טל כי בקרב הצעירים קיימת התנגשות 'הכרחית' עם הלאומיות בשל רצונם לממש ערכים אוניברסליים.¹² דברים אלה הם אולי רמז מטרים לשינוי המגמות שחל בזירה הציבורית בישראל מראשית שנות השישים עם דעיכת הכריזמה של בן-גוריון בעקבות פרשת לבון. עמידתם

10 מיכאל קרן טוען כי בקרב האינטליגנציה שנוצרה בישראל בשנות החמישים ('המעמד החדש') לא התפתחה מודעות פוליטית ממשית מכיוון שהיא לא ויתרה על הקרבה למקורות העוצמה הפוליטית, שנמצאה בשנות החמישים במפלגה השלטת. קרן, 1989: 249–251. פייר בורדייה טוען, כי העובדה שהאינטלקטואלים עובדים במסודות ציבור הנשלטים על ידי פוליטיקאים מביאה לכך שפעילותם תורמת כמעט תמיד להנצחת שלטוןן של הקבוצות השליטות. על פי ריאיון עם פייר בורדייה בתוך 18 (1989) *Journal of Sociology* 39. (מובא אצל שפירא, 1996: 39).

11 'נון-קונפורמיזם – מהותו של איש הרוח?' (סימפוזיון), קשת ב', (חורף 1959): 96–118. (הציטוט מעמוד 108).

12 שם: 114.

של אינטלקטואלים ועיתונאים בתקופה זו נגד מי שראה עצמו כ'מלך-הפילוסוף' העניקה מרחב פעולה, לגיטימציה ואולי גם השפעה רבה יותר למי שעמדו מחוץ לקונסנזוס.

'העולם הזה' היה עיתון שוליים שקיים מערכת יחסים מורכבת עם המרכז. סגנונו המיוחד עוצב למן 1950, השנה שבה עבר לידי אבנרי. עד 1965 היה 'העולם הזה' עיתון 'נטו'. ב-1965 נבחר אורי אבנרי לכנסת כנציג תנועת 'העולם הזה' – כוח חדש, ועקב כך שינה השבועון את אופיו והפך בעיקרו לכלי של מפלגה פוליטית.

מסגרת הזמן הזאת היא בעלת משמעות בהיסטוריה של מדינת ישראל. העיתון החדש נוצר בנקודת המעבר ממלחמת העצמאות להקמת מוסדות המדינה. במהלך התקופה הזאת רבת הקשיים והמשברים התחוללו כמה אירועים מעצבים בחיי המדינה: מבצע סיני ב-1956, שרבים רואים בו סיום תקופת 'ראשית המדינה', אירועי ואדי סאליב (1959) בתחום החברתי, משפט קסטנר ומשפט אייכמן בתחום הזיכרון ההיסטורי והתודעה הלאומית, פרשת לבון בתחום הפוליטי והעיתונאי. קן הסיום של מחקרי חופף פחות או יותר את סיום עידן בן-גוריון, עם כל השלכותיו לגבי אופיה של הדמוקרטיה הישראלית.

המקור ההיסטורי המרכזי של המחקר שעמד ביסוד הספר הזה הם גיליונות 'העולם הזה'. נראה שלעיתון לא היה מעולם ארכיון מסודר. במאמר 'אנשי ריב' משנת 1960 רמז על כך אבנרי בעצמו, ונימק זאת בחשש מפני שירותי הביטחון (או 'מנגנון החושך' בלשונו).¹³ בנובמבר 1971 נשרף ארכיון העיתון.

מניתוח גיליונות השבועון עצמו אפשר ללמוד על הסוגיות שהעסיקו אותו, על התפתחותו הרעיונית, על מאבקיו עם הממסד הפוליטי ועם העיתונות, על סגנונו, על חידושי העיתונאים ועל דימויו העצמי. ממכתבי קוראים למערכת העיתון ניסיתי לעמוד על השפעתו הציבורית, אך מכיוון שאמינותם של מכתבים אלה מוטלת בספק, הם מלמדים בעיקר על הדימוי שרצה העיתון ליצור לעצמו בעניין זה. בהיות 'העולם הזה' פריזמה סובייקטיבית לגבי האירועים והתהליכים שתיאר ולגבי מאבקיו הציבוריים, עימתי את הכתוב בו עם מסמכים רשמיים ודיונים של הכנסת, הממשלה ובתי המשפט, עם יומניהם של משה שרת ודוד בן-גוריון ועם התייחסויות לשבועון ולעורכו שמצאתי בארכיון המדינה ובארכיון מפלגת 'העבודה'. מאלה אפשר ללמוד הרבה על יחסי הכוח ששררו בין 'העולם הזה' לבין הממסד הפוליטי. ממצעים ומפרסומים של מפלגות, קבוצות ותנועות

13 אבנרי כותב במאמר: 'אין תיקים, אין ניירות. תיקי הקורספונדנציה נעלמו עד שבאחד הימים החלטנו שלא נחזיק העתקות של מכתבים פרט למכתבים החשובים באמת כדי לא לספק ניירות למנגנון החושך', 'אנשי ריב', העולם הזה 1176, (7.4.1960): 6.

ומכתבות ומאמרים בעיתונים, בשבועונים ובכתבי עת שונים אפשר לעמוד על מיקומו של 'העולם הזה' בשדה הפוליטי בין המרכז לשוליים.

על השקפתו הרעיונית והפוליטית של אורי אבנרי למדתי מכתביו השונים ומהרציונות שערכתי עמו. למרות מגבלותיו של הריאיון כמקור היסטורי, הן בשל ממד הזמן והן בשל ההטיה האישית, אפשר ללמוד מהראיונות שקיימתי עם אבנרי ועם עיתונאים ואישים שונים על מערכת הדימויים שהקיפה את 'העולם הזה', על דרכי העבודה בו ועל הנושאים שהעסיקו את המערכת. ממקורות אלה עולה הדומיננטיות של אבנרי ב'העולם הזה', עד כדי זהות מלאה כמעט בין העיתון לבין עורכו. זהות זו נבעה מכך שאבנרי כתב בעצמו חלק ניכר מהכתבות בעיתון (גם אלה ששמו אינו חתום עליהן), והיה מעורב בעיצובם של כל המדורים ובתוכניהם. השקפותיו ודעותיו השפיעו באופן ישיר או עקיף על כל העיתונאים שעבדו בשבועון. 'העולם הזה' דיבר למעשה בקול אחד, קולו של אורי אבנרי. זו גם הסיבה שחלק ניכר מהמחקר מוקדש לתפיסת עולמו של אבנרי ולהתפתחותה החל בשנות הארבעים.

מקורות נוספים הם אוטוביוגרפיות וספרים המבוססים על הזיכרון ועל ההתנסות האישית. שני ספרים על 'העולם הזה' נכתבו על ידי עיתונאים שעבדו בו: ספרו של שלום כהן, שכינה כ'ראש המערכת' לצד אבנרי, וספרו של העיתונאי אהרון בכר. שניהם שופכים אור על עבודת מערכת השבועון ובמיוחד על אישיותו ופועלו של העורך הראשי, אך מהקריאה בהם ברור שנכתבו מנקודת מבט חד-צדדית של חיסול חשבונות עם אורי אבנרי על רקע אישי ופוליטי. הם נעדרים ביסוס כלשהו, ואמינותם כמקורות היסטוריים מוגבלת.

גם בספריו של ראש המוסד לשעבר איסר הראל מצויה התייחסות לאורי אבנרי, אך גם היא משקפת בברור זווית ראייה סובייקטיבית הנעוצה במאבקי העבר. כלל המקורות ההיסטוריים למחקר זה משתלבים לפסיפס של נקודות ראות, ש'העולם הזה' עומד במרכזן.

כשהתחלתי במחקר נראה היה כי תהליך אוסלו יוביל לסיום הסכסוך בין ישראל לבין הפלסטינים, וכי הנוסחה שאורי אבנרי הפיץ במשך שנים ב'העולם הזה' בדבר 'שתי מדינות לשני עמים' קורמת והולכת עור וגידים. לחוגים שונים היה נראה שעם נסיגת ישראל מהשטחים שכבשה ב-1967 יהיה אפשר לבסס בגבולות הקו הירוק את התפיסה של הישראליות האינטגרטיבית המכונה היום 'מדינת כל אזרחיה', שאותה ניסה 'העולם הזה' לקדם.

בעת כתיבת שורות אלה כבר התנפצו הנחות אלה בקרב רוב הפוליטיקאים והעיתונאים ובדעת הקהל הישראלית. על רקע תחושת הייאוש מתהליך השלום נדחק אורי אבנרי עצמו ממעט קונסנזוס אל שולי השוליים. אולי דווקא על רקע זה יכולה הערכה רטרוספקטיבית על 'העולם הזה' לחשוף מגמות של שימור ושל שינוי בהגדרת זהותה העצמית של החברה הישראלית ובתודעתה הקולקטיבית.